

УДК 378.1 323.272

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.69-1.2>**Т. М. Калініченко**кандидат педагогічних наук,
викладач кафедри романської філології
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

У статті проаналізовано та систематизовано дані архівних матеріалів, нормативно-правових документів, наукової літератури, які висвітлюють важливі питання нової моделі вищої освіти, робітничих факультетів, науково-дослідних кафедр після прийняття «Кодексу законів про народну освіту УСРР» у 1922 році в Україні в умовах радянської тоталітарної системи у 20-ті роки ХХ ст. Мета статті – висвітлити на основі аналізу архівних матеріалів, науково-історичної літератури, нормативно-правових документів основні питання формування нової моделі вищої освіти (технікумів, інститутів, Вищих трирічних педагогічних курсів), робітничих факультетів, науково-дослідних кафедр після прийняття «Кодексу законів про народну освіту УСРР» у 1922 році на території України в умовах радянської тоталітарної системи у 20-ті рр. ХХ ст. Методологія дослідження спирається на загальнонаукові методи, а саме: історико-педагогічний аналіз, узагальнення, синтез, порівняння архівних матеріалів, наукової літератури, нормативно-правових документів, які сприяли визначенню досліджуваних питань нової моделі вищої освіти у 20-ті рр. ХХ ст.; а також історико-структурний, який дав змогу розробити структуру статті і систематизувати історико-педагогічні джерела. Встановлено, що, коли до влади прийшли більшовики, на території сучасної України система вищої освіти зазнала величезних перетворень. Правила обіймання посад викладачами у ЗВО повністю були змінені; на спеціальні науково-дослідні кафедри, які були створені у великих містах, лягала підготовка аспірантів; нова процедура надання вчених ступенів була розроблена; ставав класовим і був орієнтованим на «оробітничення» вищої школи вступ до ЗВО; з причини важкого матеріального становища ЗВО поновлювалась плата за навчання; щоб полегшити життя однієї з незахищених верств населення – студентства – встановлювалися стипендії; після виконання ряду вимог навчального плану студенти закінчували ЗВО і отримували документи про це; були започатковані і почали функціонувати робфаки для надання освіти всім бажаючим її отримати; ректор і політкомісар стали очолювати ВНЗ, в обов'язки ректора входило управляти ВНЗ, політкомісара – контролювати управління. Глибокий аналіз уроків історії дає можливість країні самовдосконалюватись, розвиватися в потрібному напрямі, будувати демократичне суспільство.

Ключові слова: вища освіта, Кодекс законів, Радянська влада, студенти, викладачі, Україна.

Постановка проблеми. Протягом історії розвиток системи української вищої освіти ніколи не залишався поза змін і трансформацій. Актуальність дослідження полягає в тому, що використання вітчизняних здобутків у сучасних нововведеннях допомогло б відтворити цілісну картину реформування вищої освіти у 20 рр. ХХ століття. Створення і прийняття «Кодексу законів про народну освіту Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)» у 1922 році мало надзвичайно важливу роль у щойно створеній молодій державі; його вплив поширився на багато сфер життєдіяльності країни для різних прошарків українського суспільства. Інтеграція України до європейського простору посилила необхідність системного вивчення досвіду історії для її розвитку, становлення демократії, забезпечення самовдосконалення країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показує наукова розробка, вчені демонструють

інтерес до ретроспективного аналізу вищої освіти в історичному контексті першої третини ХХ століття. В. Шульга вивчав діяльність Української Господарської Академії у 1922–1935 рр. як моделі розвитку аграрної освіти та науки української діаспори [1]. У розвідці О. Панько, Т. Губанової представлено наукове дослідження про функціонування філії «Просвіти» у м. Городок впродовж 1909–1939 рр. [2]. Р. Пахолук досліджував світський фактор в богословській освіті Галичини у першій половині ХХ століття [3]. Свій внесок зробила І. Чуйко з аналізом діяльності Є. Олесницького і проблем української освіти у Східній Галичині на початку ХХ ст. [4].

Мета статті – висвітлити на основі аналізу архівних матеріалів, науково-історичної літератури, нормативно-правових документів основні питання формування нової моделі вищої освіти (технікумів, інститутів, Вищих трирічних

педагогічних курсів), робітничих факультетів, науково-дослідних кафедр після прийняття «Кодексу законів про народну освіту УСРР» у 1922 році на території України в умовах радянської тоталітарної системи у 20-ті рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З приходом до влади більшовиків в Україні освіта, зокрема вища, зазнала величезних перетворень. Повністю піддавалися зміні всі структури, кадри, цілі системи вищої освіти. 25 листопада 1922 року в УСРР було затверджено «Кодекс законів про народну освіту УСРР», який було складено комісією Народного комісаріату освіти (Наркомос); всі закони, які були видані до цього, анулювались [5]. До Кодексу входили вступ і чотири книги; саме третя «Професійна та спеціально-наукова освіта» була присвячена роботі закладів вищої освіти (ЗВО), в ній йшлося про науково-дослідні кафедри, які готували штат співробітників для ЗВО.

В «Кодексі...» йшлося про перебіг навчального процесу, викладацький склад, студентів. Особи, які претендували обіймати викладацьку посаду на Вищих трирічних педагогічних курсах, в інститутах, технікумах, повинні були мати «практичний викладацький стаж» і вищу освіту «за фахом». Щодо умов і порядку надання дозволу на викладання у вищих навчальних закладах, то існували правила, ухвалені Головним комітетом професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Головпрофос) УСРР. У тексті також згадувалися особи, які «виявили потяг» до викладацької і наукової діяльності, тобто «аспіранти», їх підготовка проходила на спеціальних науково-дослідних кафедрах, які почали своє існування у «найголовніших центрах України». Вищі навчальні заклади, науково-дослідні кафедри, Науковий комітет Головпрофосу пропонували кандидатів в аспіранти («в особливих випадках» вони могли не мати закінченої вищої освіти), останній їх затверджував.

Спеціаліст, якого призначала кафедра, здійснював «навчальну підготовку» аспіранта протягом двох років; після навчання («стажування») особа, яка закінчила її, входила в склад викладачів ВНЗ або наукових співробітників кафедри; вчений ступінь не надавався. У травні 1919 року декрет Ради народних комісарів України (РНК) скасував вчені звання і ступені, проте стаття 619 наголошувала: «Вчений ступінь визначає вчену кваліфікацію і надається особам, які зарекомендували себе вченими дослідженнями, згідно з окремим положенням про порядок надання вченого ступеня, затвердженого Наркомосом» [6, с. 887, 898, 904–906].

Коли до влади прийшли більшовики, було наголошено, що комуністи, комсомольці, діти трудящих мають право на першочерговий вступ до вищої школи. Зокрема, циркулярний лист індустріально-технічного відділу Народного комісаріату освіти (НКО) від 13 лютого 1922 року для ВНЗ,

які йому були підпорядковані, наголошував, що «приймання здійснювати обов'язково за розверсткою (рознарядкою), за участі компартії, профспілок, комнезамів і політорганів Червоної Армії» [7]. У «Кодексі законів...» проголошувалося, що «прийом (до ВНЗ) повинен ґрунтуватися на принципі втілення в життя оробітничення вищої школи»; кожного року Головпрофосом встановлювалося число вступників у ВНЗ, ця ж структура здійснювала розподіл «за триместрами і за губерніями». Головпрофос визначав умови, «яким повинні задовольняти вступники». Приймальні комісії при ВНЗ приймали рішення, що стосується осіб, відряджених навчатися; до того ж комісії мали право приймати «бажаючих з-посеред тих осіб, що не мають відряджень», на вакантні місця [8, с. 887, 897; 9].

Статті 377 і 508 інформували, що курсанти Вищих трирічних педагогічних курсів і студенти технікумів і інститутів мали «трудоу і навчальну повинність». Перша полягала у праці на виробничих підприємствах та у підсобних господарствах з метою «найбільш доцільної постановки господарства ВНЗ і справжнього набуття трудових та господарських навичок», насправді ж, враховуючи тяжкий матеріальний стан, педагогічні курси, технікуми, інститути повинні були частково самооплачуватися. Навчальна повинність складалася з «відвідування лекцій, семінарів і виконання організаційних та практичних навчальних робіт»; за нею здійснювався «належний контроль на підставах, які міститимуться в інструкціях Головпрофосу» [10, с. 76; 6. с. 888, 897].

Встановлювалися стипендії, які повинні були задовольняти потреби «вихідців з середовища пролетарів і незаможного селянства», розмір і кількість їх кожен рік визначав Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) «на підставі окремого положення про соціальне забезпечення»; їх отримувачі брали зобов'язання «по завершенню курсу прослужити <...> півтора роки за кожний рік користування стипендією». З іншого боку, на педагогічних курсах, в технікумах, інститутах особи, які навчалися, знову почали платити за навчання (кілька попередніх років плата за навчання не стягувалася); представники незаможного селянства і пролетарів звільнювались від неї [6, с. 861, 864].

У статтях 382–386 (які є викладом «Положення...», затвердженого нещодавно) було визначено, що вихованці ВНЗ отримують право формувати групування студентів заради: «1) задоволення матеріальних і культурних потреб студентства; 2) сприяння відповідним органам керівництва ВНЗ», проте винятково «на засадах, визначених Головпрофосом». Що стосується «будь-якого роду інших студентських організацій», то вони підлягали «затвердженню їх Головпрофосом»; потрібно зазначити, що такі

ж самі правові засади існували під час правління царату [6, с. 888; 11].

У ВНЗ особи, які задовольнили вимогам навчального плану, завершували навчання; в технікумах і інститутах потрібно було захистити публічно дипломну роботу і мати «стаж»; що ж стосується успішного складання випускних («перевірочних») іспитів і «подання самостійної роботи звітного характеру», то є умови вищих трирічних педагогічних курсів. «Належне свідоцтво» отримували вихованці, які виконали всі вимоги; випускники педагогічних курсів, «здібні безпосередньо після завершення курсів до самостійної відповідальної роботи в дитячих закладах», мали свідоцтво 1-го розряду, ті, що раніше повинні були пройти ще річний стаж, одержували свідоцтво 2-го розряду [6, с. 888, 897–898].

Перший робітничий факультет (робфак) (структура, яка готує осіб до вступу до ВНЗ) почав функціонувати в Одесі в кінці 1920 року; про що також йшлося у «Кодексі законів...». У березні 1921 року РНК УСРР прийняв декрет щодо робфаків, який наказував НКО відкрити десять робфаків до травня (два гірничих, п'ять індустріально-технічних, три сільськогосподарських); двісті вихованців могли вступити у кожний «винятково по командировках профспілок, комнезамів і партійних організацій». У «Положенні...» про робфаки йшлося про те, що вони створюються окремо, при технікумах, інститутах; політкомісар і ректор ВНЗ (завідувач – у самостійних робфаках) несли відповідальність, загальні збори і президія спільно керували структурою. «Професори-педагоги та викладачі, найкраще обізнані з робочою аудиторією», входили до складу; навчальні програми і плани складалися предметними комісіями. Був встановлений дворічний термін навчання, від осіб, які хотіли навчатися на робфаках, вимагалось знати чотири арифметичні дії, уміти писати, читати [12, с. 210; 13, с. 213].

Тимчасовою «Інструкцією...» для робфаків вводилося навчання за триместрами; «залежно від ступеню їх підготовки» вихованці відвідували «відповідні групи», після співбесіди вони могли навчатися «на старших триместрах»; на робфак здійснювався прийом слухачів перед початком триместру; знання перевірялися у процесі навчання. «Додаток...» до інструкції проголошував про випуск з робфаку і вступ до ВНЗ (прийом на робфак – три рази на рік, термін навчання – два роки): «в котрий із семестрів вищого навчального закладу буде влита дана група, визначається в процесі занять... в залежності від ступеню кваліфікації професійних навичок і індивідуальних здібностей даної групи» [14, с. 215; 15, с. 217]. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) у вересні 1922 року видав постанову Народному комісаріату продовольства щодо забезпечення слухачів

робфаків допомогою у вигляді харчів «по встановленій нормі», «обмундируванням», губернські органи зобов'язані були надати стипендії [16].

Згадані вище засади, на яких відкривались робфаки (з березня 1921 року до вересня 1922), увійшли у «Кодекс законів...». Але були й невеликі доповнення: вступники мали володіти «кваліфікацією», тобто мати стаж; вихованці діставали «платню, яку вони отримували до вступу», а не стипендію; якщо існували вільні місця і «у кількості не більше 10% встановленого прийому», особи, які не мали посвідчень про відрядження, могли також бути зарахованими до робфаків. Навчатися у цих установах належало без платні [6, с. 761, 865, 889–890].

Після того, як у 1922 році був поширений «Кодекс законів...», почали ухвалювати положення, інструкції, правила і так далі, накреслені у ньому. Наприклад, «Інструкція політкомісарам інститутів», затверджена у тому ж році, оголошувала, що «ректор вкупі з політкомісаром» мають «всю повноту влади у Вищій школі», ректор здійснює «єдиноосібне управління», політкомісар контролює його. До обов'язків комісара входило перевіряти дотримання правил ВНЗ, скликати, відмінити засідання і наради, притягати слухачів, які «дезорганізують життя Вищої Школи», до відповідальності, представляти до виключення з закладу; усні розпорядження ректора повинні були «віддаватися з відома політкомісара, а письмові – за підписами ректора і політкомісара». Останній спостерігав «за проявами діяльності контрреволюційних елементів», вживав «заходів до їх викоринення», наглядав, щоб діяльність ВНЗ «відповідала оголошеним декретам, постановам і розпорядженням уряду», спрямовував роботу «професури і студентів... по шляху радянського будівництва Вищої Школи» тощо [17, с. 74–75].

«Кодексом законів...» у 1922 році була схвалена процедура присудження вченого ступеня «доктора окремої науки» (декрет РНК раніше його ліквідував). Першим документом Науковий комітет Наркомосу зобов'язувався сформувати комісії у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі з представниками державних органів та «компетентними особами», членами і керівниками науково-дослідних кафедр, членами Всеукраїнської Академії Наук; також він формулював правила отримання вченого ступеня: претендент подавав «цілком самостійне наукове дослідження з відзивом відповідальної науково-дослідної кафедри <...> або ж вчених спеціалістів» до комісії, захищав його прилюдно; «особи, які вченими працями здобули наукову славнозвісність», могли отримати вчений ступінь, не даючи на розгляд і захист наукову працю. Звертає на себе увагу інформація у положенні про осіб, які одержали наукову кваліфікацію за часів царизму: «Здобуті раніше вчені ступені реєструються в Науковому комітеті через Центрально-дослідні кафедри та інші

наукові установи» [18]. Другий документ надавав дисципліни («окремих наук»), з яких можливо було отримати вищу наукову кваліфікацію, подати самостійну наукову працю на попереднє рецензування; встановлювали термін (шість місяців) для комісії, що стосується присудження кожного вченого ступеня [19, с. 40–41].

Паралельно ВУЦВК почав реалізовувати статті 118-120 «Кодексу законів...» і декрет РНК України (6 грудня 1921 року) щодо забезпечення вихованців ВНЗ грошовою допомогою замість речової і продовольчої і ухвалив постанову «Про державні і приватні стипендії для учнів Вищих Шкільних Закладів...». В ній йшлося про започаткування державних стипендій, чисельність яких з'ясовувалась кожен рік; організації (професійні, кооперативні, громадянські) також могли започатковувати стипендії. Отримувачі грошової видачі від держави брали на себе зобов'язання «по завершенні ними курсу <...> прослужити по своєму фаху по півтора роки за кожний рік користування стипендією»; пізніше строк дорівнював одному року [20; 21, с. 5; 22, с. 1].

Висновки і пропозиції. Отже, в статті на основі аналізу архівних матеріалів, науково-історичної літератури, нормативно-правових документів розглянуто основні питання формування нової моделі вищої освіти (технікумів, інститутів, Вищих трирічних педагогічних курсів), робітничих факультетів, науково-дослідних кафедр після прийняття «Кодексу законів про народну освіту УСРР» у 1922 році на території України в умовах радянської тоталітарної системи у 20-ті рр. ХХ ст. Проаналізовано призначення осіб на викладацьку діяльність у ЗВО, підготовка аспірантів, вступ до ЗВО, організація навчального процесу у ЗВО, поновлення плати за навчання, встановлення стипендій, отримання документів про закінчення ЗВО, діяльність робітничих факультетів, здійснення керівництва над ЗВО, надавання вчених ступенів. Встановлено, що на території сучасної України система вищої освіти зазнала величезних перетворень, коли до влади прийшли більшовики. Повністю були змінені правила обіймання посад викладачами у ЗВО; підготовка аспірантів лягала на спеціальні науково-дослідні кафедри, які були створені у великих містах; була розроблена нова процедура надання вчених ступенів; вступ до ЗВО ставав класовим і був орієнтованим на «оробітничення» вищої школи; поновлювалась плата за навчання з причини важкого матеріального становища ЗВО; разом з тим встановлювалися стипендії, щоб полегшити життя однієї з незахищених верств населення – студентства; закінчували ЗВО і отримували документи про це після виконання ряду вимог навчального плану; в Україні були започатковані і почали функціонувати робфаки для надання освіти всім бажаючим її отримати;

очолювати ВНЗ стали ректор і політкомісар: обов'язки першого – управляти ВНЗ, другого – контролювати управління.

З огляду на спроби України інтегруватися до європейського простору глибокий аналіз уроків історії дає можливість країні самовдосконалюватися, розвиватися в потрібному напрямі, будувати демократичне суспільство. В майбутніх наукових розвідках було б необхідно розглянути діяльність ВНЗ у 30-ті роки ХХ ст., порівняти переваги і недоліки 20-х і 30 рр. ХХ ст. у функціонуванні вищої школи, вивчаючи архівні документи, нормативно-правові матеріали, наукову літературу.

Список використаної літератури:

1. Шульга В. Українська господарська академія (1922–1935) як модель розвитку аграрної освіти та науки українською діаспорою. *Східноєвропейський історичний вісник*, 12. 2019. С. 108–115. doi: 10.24919/2519-058x.12.177564.
2. Панько О., Губанова Т. Функціонування філії «Просвіти» у Городку впродовж 1909–1939 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*, 12. 2019. С. 74–82. doi: 10.24919/2519-058x.12.177556
3. Пахолок Р. Світський фактор в богословській освіті Галичини першої половини ХХ століття. *Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору*. (П. Яроцький, Л. Филипович, С. Кияк, Ред.). Київ : УАР, 5. 2013. С. 267–272. doi: 10.32420/2013.66.272
4. Чуйко І.Є. Олесницький і проблеми української освіти у Східній Галичині на поч. ХХ ст. Релігія та освіта: сучасний та історичний контекст взаємовідносин. Пам'яті науковця-релігієзнавця Наталії Гаврілової. (А. Колодний, Ред.). *Українське релігієзнавство*. Київ, 70, 2014. С. 124–132. doi: 10.32420/2014.70.417
5. О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*, 49. 1922. С. 849.
6. Кодекс законов о народном просвещении УССР. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*, 49. 1922. С. 850–922.
7. Циркулярное письмо Индустриально-технического отдела № 54 от 13.2.22. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специального-научного образования*, 1–3. 1922. С. 28.
8. Резолюція по Профорбу, прийнята III Всеукраїнською народною освітою (15–30 червня 1921 р.). *Бюлетень народного комісаріату освіти*. Ч. 5. 1921. С. 5–9.
9. О разверстке приема в институты и на рабфак (протокол заседаний коллегии Главпрофобра

- № 5 от 10.01.1922 г.). Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования, 1–3. 1922. С. 6.
10. Пітов В. І. Вища школа Української РСР. (Ч. 1, 1917–1945 рр.). Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1967. 395 с.
11. Положение о студенческих организациях при институтах УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*, 10. 1922. С. 7–10.
12. Об организации рабочих факультетов (Декрет СНК УССР от 07.03.1921 г.). *Известия Екатеринославского горного института*. Т. 14. 1924. С. 209–210.
13. Положение о рабочих и рабоче-крестьянских факультетах. *Известия Екатеринославского горного института*. Т. 14. 1924. С. 212–214.
14. Инструкция для рабочих факультетов. *Известия Екатеринославского горного института*. Т. 14. 1924. С. 215–216.
15. Положение к инструкции рабочим факультетам. *Известия Екатеринославского горного института*. Т. 14. 1924. С. 216–218.
16. Про робфаки. *Бюлетень народного комісаріату освіти*, 36–39. 1922. С. 7.
17. Інструкція політкомісарам інститутів. *Бюлетень народного комісаріату освіти*, 29. 1927. С. 1–10.
18. О порядке присуждения ученой степени. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*, 4–6. 1922. С. 23.
19. Інструкція до положення про вчені ступені. *Бюлетень народного комісаріату освіти*, 6. 1926. С. 39–41.
20. О социальном обеспечении учащихся в учебных заведениях профессионального образования. *Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*, 25. 1921. С. 858–859.
21. Про державні і приватні стипендії для учнів Вищих Шкільних Закладів і про Комітети допомоги учням ВУЗ. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*, 27–35. 1922. С. 4–6.
22. Про обов'язкову службу студентів-стипендіатів вищих шкіл. *Бюлетень народного комісаріату освіти*, 21. 1927. С. 1–2.

Kalinichenko T. Formation of a new model of higher education in Ukraine in the conditions of the Soviet totalitarian system in the 20th of the XX century

The data of archival materials, normative documents, scientific literature, which cover important issues of the new model of higher education, workers' faculties, research and scientific departments after the adoption of "The Code of Laws on the National Education of the Ukrainian SSR" in 1922 in Ukraine under the conditions of the Soviet totalitarian system in the 20th of the XX century were analyzed and systematized in the article. The purpose of the article is to highlight the main issues of forming a new model of higher education (technical schools, institutes, higher three-year pedagogical Courses), workers' faculties, research and scientific departments after the adoption of "The Code of Laws on the National Education of the Ukrainian SSR" in 1922 on the territory of Ukraine under the conditions of the Soviet totalitarian system in the 20th of the XX century. The methodology of the research is based on general scientific methods, namely: historical and pedagogical analysis, generalization, synthesis, comparison of archival materials, scientific literature, normative documents that have contributed to the determination of the investigated issues of the new model of higher education in the 20th of the XX century; as well as historical and structural method, which has made it possible to develop the structure of the article and to systematize historical and pedagogical sources. It has been found that when the Bolsheviks came to power in the territory of modern Ukraine, the higher education system underwent tremendous transformations. The rules of occupation of positions by teachers in institutions of higher education were completely changed; special research and scientific departments that were set up in major cities had to undertake the training of postgraduate students; admission to institutions of higher education started to consider the class principle and was oriented to the preparation of Soviet workers to enter institutions of higher education; due to the difficult financial situation of the institutions of higher education tuition fees were renewed; scholarships were provided to facilitate the life of one of the vulnerable section of the population – students; after completing a number of curriculum requirements students graduated from institutions of higher education and received documents about it; workers' faculties were opened and started functioning to provide education to all who wished to receive it; rector and political commissar headed institutions of higher education, the duties of rector were to manage an institution of higher education, political commissioner controlled the management. A deep analysis of history lessons enables the country to self-improve, to develop in the right direction, to build a democratic society.

Key words: higher education, Code of Laws, Soviet power, students, teachers, Ukraine.